

Цензурна політика тоталітарної держави та ідеологічний монізм

Маргарита Чабанна,
асистент кафедри політології
Національного університету
„Києво-Могилянська Академія”

У статті розглядаються особливості політичної цензури в тоталітарній державі в контексті реалізації її політики, спрямованої на формування уніфікованої суспільної свідомості шляхом узгодження всіх типів повідомлень з настановами моністичної загальнодержавної ідеології.

У працях, присвячених розглядові тоталітарних диктатур, як на нашу думку, недостатньо уваги приділяється такій проблемі, як цензура. Зазвичай про неї йдеться у зв'язку з виробленням пропагандистських кліше, особливостями освіти, культурної політики держави тощо. Прямо або опосередковано про вплив цензури як інструменту обмежень говориться у працях А. Валіцького, Х. Арендт, Ж. Желева, Ф. Гайєка, С. Білоконя, В. Лісового, В. Полохала, М. Скуленка, Ю. Шаповала, в художніх творах Дж. Оруела.

Теза про панування єдиної ідеології в державі є ключовою при розгляді різних аспектів тоталітаризму, оскільки саме ідеологічний монізм дозволяє одній партії монополізувати владу і, понад те, здобувати підтримку населення. Тоталітарна ідеологія пропонує принципи, за якими має функціонувати нове суспільство, а, отже, для реалізації мети режиму вона має бути єдиним світоглядним орієнтиром. Переконати громадян у доцільності монізму партії, яка пропонує загальнодержавну ідеологію, та в правильності тверджень цієї ідеології можна тільки при замовчуванні або й прямій забороні альтернативних ідей. Адже вони за умов тоталітаризму виступають як опозиційні, оскільки плюралізм думок стає загрозою режимові. Відтак влада створює умови, за яких прагнення громадян до альтернативності є фактично неможливим. Це досягається шляхом ідеологічного контролю за поширенням інформації. Отже, цензурна політика, спрямована на ідеологічну фільтрацію будь-якої доступної населенню інформації, є необхідною умовою унеможливлення

Цензурна політика тоталітарної держави та ідеологічний монізм

Маргарита Чабанна

опозиційності.

Цензура існує у будь-якій державі. Але політична цензура як прояв саме ідеологічної дискримінації є атрибутом держави тоталітарної, оскільки стоїть на сторожі збереження ідеологічної єдності¹. Тому, коли говоримо про тоталітаризм, то в цьому контексті можемо констатувати наявність не лише класової, національної та расової дискримінації, але й дискримінації ідеологічної, проявом якої є заборона опозиційних думок та нав'язування режимом власних ідей. І оскільки в тоталітарній державі ідеологізуються всі суспільні сфери, то цензура, як механізм забезпечення ідеологічного монізму, має бути тотальною.

Суттєву роль у формуванні необхідної для тоталітаризму свідомості відіграють такі механізми впливу, як: засоби політичної соціалізації, політична пропаганда, ідеологічна індоктринація. І оскільки ці механізми застосовуються для нав'язування панівної ідеології, то з інформації, яка доходить до населення, вилучаються будь-які дані, що містять ознаки інших ідеологій.

В СРСР цензура посилювалась разом з посиленням комуністичного режиму. Так, в Інструкції-переліку (1930 р.) з охорони державних таємниць у пресі для районних органів Головного управління у справах літератури та видавництва (Головліту) йшлося про заборону оприлюднення даних про страйки, масові антирадянські виступи, маніфестації, окрім офіційних повідомлень органів влади про такі події [8]. Зокрема, цензура не повинна була пропускати у засоби масової інформації малюнки та фотографії, які зображували процес розкуркулення, дозволялися тільки „малюнки та фотознімки, які зображували використання колгоспами колишніх куркульських засобів виробництва та будинків для цілей колгоспного будівництва” [8].

Зазвичай при вивченні проблеми тоталітарної цензури увагу приділяють саме обмеженням, що стосуються певних даних. Але щодо цензури як механізму контролю над суспільством, суттєвим є як замовчування невігідної для режиму інформації, так і нав'язування інформації йому потрібної. Так влада за допомогою цензури прагне маніпулювати громадською думкою.

Іншими словами, особливість тоталітарної цензури полягає в тому, що вона містить не лише компонент заборони, але й вимоги до контрольованих об'єктів уникати як небажаних для режиму повідомлень, так і подавати необхідні для нього дані. У цьому зв'язку слід зазначити, що важливим для розуміння сутності тоталітаризму, його прагнень, засобів досягнення цілей є основний принцип запровадження цензури – визначення

¹ В одному з документів Головного управління у справах літератури та видавництва зазначено, що „цензура виступає для нас знаряддям протидії ... впливу буржуазної ідеології” [2; 8].

керівництвом потреб громадян держав.

Отже, цензура в тоталітарній державі є політичною цензурою в силу політизації суспільного життя, зв'язку всіх його сфер з політичними питаннями не лише через ідеологічний монізм, але й через необхідність впровадження у свідомість населення відповідної ідеології.

Метою цензури в СРСР, Італії, Німеччині в період панування тоталітарних режимів був потужний вплив на громадську думку, зокрема на формування лояльності до влади. В цих умовах політична цензура стає тотальною.

Тоталітарна цензура тісно пов'язана з політичною пропагандою (яка, як і цензура, спрямовується на політизацію суспільного життя), здійснюваною державою, оскільки проникнення забороненої інформації може суперечити пропагандистським гаслам. При цьому цензура не допускає реального відображення політичної, економічної та соціальної ситуації у країні. Тому її слід вважати механізмом тоталітарної пропаганди, оскільки фікції, які мають впроваджуватися в суспільну свідомість, створюються на основі неправдивої інформації, при поданні якої або приховуються певні дані, або підтримуються певні ідеї. Гасла тоталітарної пропаганди мають сприяти мобілізації населення та його підтримці офіційної ідеології, а це не передбачає об'єктивності – не допустити її можна саме за допомогою жорстких цензурних обмежень.

При здійсненні політики, спрямованої на формування принципів цензури, обмеження впливу альтернативних джерел інформації, тоталітарні режими широко використовували засоби масової інформації. Документ Головліту, виданий незабаром після його створення, наголошував на значенні „друкованого слова, яке водночас виступає могутнім засобом впливу на настрої різних груп населення Республіки” [2; 8]. А лідер німецьких націонал-соціалістів ще до здобуття влади визнавав визначальну роль преси у встановленні в країні нацистського режиму та особистої диктатури. Тому одним з перших кроків тоталітарної влади завжди було запровадження контролю над ЗМІ.

З 1933 року, після встановлення тоталітарного режиму та ухвалення закону про пресу, газети і журнали Німеччини опинилися під суворим контролем міністра народної освіти і пропаганди. Опозиційні видання (крім окремих випадків, коли збереження певної незалежності ліберальної газети допускалося з метою справити позитивне враження на міжнародну спільноту) були заборонені. Перебуваючи під монопольним нацистським контролем, лояльні до режиму газети нарощували наклад, проте за якістю матеріалів значно поступалися виданням Веймарської Республіки. Тому в період з 1933 по 1937 рік, через незацікавленість населення, кількість газет в країні зменшилася з 3607 до 2671 [7].

У фашистській Італії державні посадовці відповідали за лояльність змісту публікацій до режиму, і тому політична цензура у пресі не

**Цензурна політика тоталітарної держави
та ідеологічний монізм**

Маргарита Чабанна

становила труднощів для влади. Проте спостерігалася певна активність і незалежної, „незаконної” преси. Щодо стосується видань, які публікували сатиричні матеріали, то їх навіть у 1924 – 1925 роках не заборонили, що свідчить про певні відмінності італійського тоталітарного режиму від аналогічних режимів у інших країнах.

Цензурні обмеження тоталітарна влада застосовує не лише до засобів масової інформації, але й до видавництва, фондів бібліотек, репертуару видовищних закладів ². Так, деякі дослідники радянської політики вважають період 1917 – 1922 років у СРСР етапом пошуку оптимальної системи ідеологічного контролю над видовищними закладами. Більшовицька влада вирішила не лише регулювати видавничий процес, але й контролювати бібліотечні фонди і книжковий ринок, оскільки, наприклад, у 1920-х роках, там було багато дореволюційних видань, зміст яких не відповідав ідеологічним настановам нової влади. Першу спробу вилучень 1920 року здійснили місцеві політосвітні відділи. Зі створенням єдиного цензурного органу – Головліту, його місцеві підрозділи також долучилися до контролю над фондами бібліотек і книжковим ринком.

У сфері літератури цензурна діяльність в Італії та Німеччині теж не обмежувалася контролем майбутніх публікацій — режими вдалися до вилучень з бібліотечних фондів. Але в Італії заборона на видання творів іноземних авторів була не такою жорсткою, як в інших європейських тоталітарних державах.

Основні цензурні функції в Італії здійснювало міністерство народної культури. До його компетенції входило редагування публікацій у пресі, радіоповідомлень, цензурування літературних творів, контроль у сфері театру й кінематографа [10]. Кожен твір розглядали члени спеціальної комісії, у складу якої були представники поліції, після чого давався дозвіл на публікацію чи виставу.

У нацистській Німеччині міністерство народної освіти і пропаганди зосередило в своїх руках (як і аналогічні радянські та італійські організації) контроль над пресою, радіомовленням, кінематографом, книговидаванням. Прикметно, що нечітко сформульовані обов'язки цього відомства давали його керівництву можливість дуже широко трактувати свої повноваження. Імперська палата культури, що підлягала цьому міністерству, контролювала пресу, радіомовлення, кінематограф, театр, літературу, музику, образотворче мистецтво. На творчих діячів – не членів нацистської партії було поширено заборону на професію [6].

² Наприклад, російські театри було передано під контроль Державної комісії з освіти (пізніше Наркомос), при якій створено Театральний відділ, згодом – під контроль Центрального театального комітету Наркомосу, а пізніше – під контроль Головного політико-освітнього комітету.

Кіновиробництво фінансувалось виключно органами нацистської влади [5], що відповідним чином впливало на зміст продукції.

У комуністичній державі централізація цензури відбувалася паралельно з централізацією видавничої діяльності. З 1919 року засоби масової інформації і видавничої справи цензурувались Держвидавком. Цей орган, зокрема, затверджував плани наявних на той час приватних видавництв.

З посиленням ідеологічного тиску формувалась єдина цензурна політика в усіх суспільних сферах. З цією метою 1922 року при наркоматі освіти було утворено Головліт³. До його функцій належали: попередній перегляд всіх запланованих для опублікування чи розповсюдження творів, дозвіл на право видавати окремі твори, укладання переліку друкованих творів, заборонених для продажу і розповсюдження, видання правил, розпоряджень та інструкцій, обов'язкових для всіх органів преси, видавництв, друкарень, бібліотек, книгарень.

Та й Головліт свої цензорські функції здійснював теж під контролем. Заборона, конфіскація забороненого відбувалася за участю партійних ідеологічних інстанцій різного рівня, політичної поліції (ВЧК – пізніше КДБ), а також різних міністерств, колегій, комісій, творчих спілок, окремих осіб, які обіймали відповідні керівні посади. Тому виокремлення основної з численних цензурних інстанцій має умовний характер.

Складну, всеохоплюючу систему цензурного контролю в СРСР було сформовано в середині 1930-х років. Головліт тоді було переведено у підпорядкування Раднаркомові. Головліту ж СРСР підпорядковувались республіканські Головліти та мережа облміськлітів. Ці органи здійснювали тотальний (як превентивний, так і каральний) політичний контроль над усіма видами друкованої продукції та видовищами, бібліотеками, друкарнями [3].

На думку дослідників, тотальну цензуру слід вважати ознакою створення поліцейської держави [10]. На відміну від практикованої в авторитарній державі прихованої цензури, у тоталітарній державі вона є прямою (попри використання терміна „контроль” замість терміна „цензура”⁴). Наприклад, радянська цензура була прямою: режим не приховував свого прагнення здійснювати контроль для забезпечення принципу „партійності преси” [3].

³ Спочатку ця цензурна структура контролювала й репертуар видовищних закладів, але 1923 року при ньому було утворено Комітет з контролю за репертуаром (Головрепертком).

⁴ Офіційна пропаганда запевняла, що в СРСР цензури не існує. Так, у циркулярі Головліту від 1926 року говорилося, що в СРСР цензури немає, а тому використання термінів „цензор” і „цензура” є неправомірними, оскільки відповідні органи є органами не цензури, а контролю [2, с. 10].

Радянська цензура, вважаючись державною інституцією, на практиці забезпечувала інтереси не держави, а партії. Л. Троцький у статті „Зраджена революція” писав, що „центральный орган партії друкує анонімні директивні статті, які мають характер військових наказів, з архітектури, літератури, драматургічного мистецтва, балету, не кажучи вже про філософію, природознавство, історію” [1, с. 373]. Що стосується художньої літератури, то „боротьба напрямів і шкіл змінилася коментуванням волі вождів. Для всіх угруповань створено спільну примусову організацію, своєрідний концентраційний табір художнього слова” [2].

Діяльність Головліту була тісно пов’язана з діяльністю вищих партійних органів. Через Агітпроп ЦК РКП(б) Головліт отримував партійні директиви, а також звітував перед ним. Пізніше зв’язок з ЦК РКП(б) здійснювався через Відділ преси. Згідно з проектом постанови ЦК ВКП(б) про роботу Головліту (1936 р.), планувалося вивести Головліт з системи Наркомосу та створити Головне управління у справах цензури при РНК СРСР. Але 1937 року цензуру „офіційно” було переведено під партійне керівництво [8]. Цензорів центральних видань затверджував ЦК за поданням Відділу преси, а інших цензорів – Відділ преси та видавництва ЦК.

Щодо реалізації так званого принципу партійності, то слід згадати закрити постанову ЦК КПРС (1969 р.) „Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, закладів культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень публікованих матеріалів та репертуару”, що свідчить про збереження цензури під час так званого „комуністичного авторитаризму”⁵.

Складання цензурними органами щомісячних довідок для партії мало подвійну мету: партія одержувала необхідну їй інформацію, а звітування цензурних органів про свою пильність та ефективність виправдовувало саме їх існування і необхідність постійного їх розширення.

Особливістю цензурної політики тоталітаризму є застосування силових методів до об’єктів цензури. Висновки цензурних органів часто ставали підставою для репресивних дій. В СРСР каральний характер цензури найповніше проявився в роки сталінського правління. Тоді, наприклад, було навіть створено Революційний трибунал преси при Революційному трибуналі, постанови якого виконував Комісаріат у справах преси при Раді робітничих, селянських та солдатських депутатів. Мірою покарання, було, зокрема, „визнання зі столиці, окремих місцевостей або меж Російської Республіки”, а також позбавлення політичних прав⁶.

⁵ Термін, використаний З. Бжезинським для означення періоду правління радянської влади, який недоцільно відносити до тоталітаризму.

⁶ Декрет РНК „Про Революційний Трибунал Преси”, 1918 рік [2, с. 28].

Репресивні заходи застосовувались і до працівників цензурних відомств. Так, у ході чисток 1937 – 1938 років у проекті постанови ЦК ВКП(б) про політичне становище в Головліті ставилась вимога „зобов’язати Відділ преси очистити апарат Головліту від політично сумнівних людей” [2, с. 72]. У той період склад цензорів майже повністю було змінено. Це призвело до „активізації” роботи цензорів: кількість вилучених видань невинно зростала. Так, 1938 року „політично шкідливими” було визнано 10.375.706 книг [9].

Репресивна діяльність, пов’язана зі здійсненням цензурної політики в тоталітарній державі, спрямовувалась не лише на так зване коригування інформації, але й на досягнення інших цілей режиму. Насамперед її можна розглядати в контексті дослідження масового терору як засобу управління суспільством. Дійти такого висновку дозволяє вивчення питання репресій стосовно суб’єктів цензури. Також можна стверджувати про ширший контекст цілей, якими керується режим при визначенні „недозволеного” і „дозволеного” змісту, враховуючи прагнення влади посилити ступінь так званої самоцензури, коли індивід, що засвоїв принципи тоталітарного світогляду, діє відповідно до настанов ідеології не під впливом примусових обмежень, а згідно з власними переконаннями. Такої мети режимові вдається досягати саме шляхом впровадження цензури у сфері пропаганди, індоктринації, політичної соціалізації особистості.

Що стосується індоктринації як методу впровадження „істин” тоталітаризму в свідомість, то її ефективність прямо залежить від жорсткості цензурної політики, її здатності сприяти вилученню даних, які суперечать ідеологічним настановам, та розстановці відповідних акцентів.

Цензурна політика при тоталітарних режимах здійснює значний вплив на процес соціалізації. Тут варто говорити про процес соціалізації в цілому, а не лише про політичну соціалізацію, оскільки цензурні методи широко застосовуються в процесі виховання і навчання. Отже, зважаючи на політизацію всіх суспільних сфер, процес соціалізації в тоталітарній державі можна вважати водночас процесом політичної соціалізації. І тому політична цензура як тоталітарне обмеження відіграє у ньому суттєву роль.

Важливим для розуміння сутності тоталітаризму є наявність цензури у сфері приватного спілкування. Оскільки влада намагається контролювати всі сфери суспільної взаємодії, то вона не може обмежитися цензурою лише поширюваної інформації. Втручання у міжособові стосунки дозволяє впливати на сприйняття індивідами нав’язуваної інформації та свідчить про прагнення унеможливити появу навіть потенційної опозиційності.

Отже, в контексті дослідження тоталітарних методів управління суспільством необхідним є розгляд цензурної політики, зокрема її зв’язку

**Цензурна політика тоталітарної держави
та ідеологічний монізм**

Маргарита Чабанна

із заходами, спрямованими на збереження ідеологічного монізму, з пропагандистською діяльністю, з тоталітарним терором (коли застосовуються репресивні заходи як до авторів об'єктів цензури, так і до працівників цензурних органів). Комплексний підхід до вивчення місця політичної цензури у системі механізмів здійснення тоталітарного правління дозволяє краще зрозуміти її сутність та роль у формуванні необхідної режимові політичної свідомості.

Література:

1. **Валіцький А.** Марксизм і стрибок у царство свободи: історія комуністичної утопії. – К.: Всесвіт. 1999.
2. История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М.: РОССПЭН. – 1997.
3. **Блюм А.** Советская цензура эпохи большого террора. По материалам секретных бюллетеней Главлита СССР // <http://www.internews.ru/smi/index/d297ablu.html>
4. Изобразительное искусство в Третьем Рейхе / Энциклопедия Третьего Рейха // <http://www.symmetry.ru/mif/reich/00072.htm#434>
5. Имперская палата кинематографии / Энциклопедия Третьего Рейха // <http://www.symmetry.ru/mif/reich/00073.htm#437>
6. Имперская палата культуры / Энциклопедия Третьего Рейха // <http://www.symmetry.ru/mif/reich/00073.htm#438>
7. Пресса в Третьем Рейхе / Энциклопедия Третьего Рейха // <http://www.symmetry.ru/mif/reich/00125.htm#721>
8. **Суров А.** Краткий обзор цензурной политики советского государства // <http://www.bulletin.memo.ru/b20/19.htm>
9. Юбилей цензуры // http://www.deutschewelle.de/russian/0%2C3367%2C4457_A_568928%2C00.html
10. Censorship under fascist regimes / From Wikipedia, the free encyclopedia. // http://en.wikipedia.org/wiki/censorship_under_fascist_regimes